

AYDINLANMA HAREKETİ VE YENİ TÜRK EDEBİYATI**Yard.Doç.Dr.Nurettin ÖZTÜRK*****ÖZET**

Aydınlanma insanın akli rüşdünü ispat ederek bütün hayatını buna göre tanzim etmesini ifade eder. Türkiye'de Aydınlanma ülkenin içine düşmekte olduğu tehlikeli hale karşı çarelerin arandığı bir sırada etkisini göstermiştir. Aydınlanma hareketinin Türkiye ile ilişkilerini incelemek, mukayeseli edebiyat araştırmalarının konusunu teşkil eder. Aydınlanma fikrî ve pedagojik açıdan Tanzimat'tan sonra Türk edebiyat ve düşüncesini daha çok etkilemiştir. Aydınlanma düşünürleri "*Cumhuriyet*" i "*fazilet rejimi*" olarak tanımlarlar. Türkiye'de cumhuriyetin kurulması Aydınlanmanın siyasî bir zaferidir. Bugünkü Türk nesilleri üzerindeki Nâmık Kemâl'den Mustafa Kemâl'e uzanan Aydınlanma etkilerini bilmek, her Türk için bir yurttaşlık görevidir.

Anahtar Kelimeler: Aydınlanma, Rüş, Akıl, Tanzimat

ABSTRACT

Enlightment means that a man arranges his wole life as he proves his rational emancipation. In Turkey, Enlightment showed its effects while solutions which were searched against the dangerous situation that Turkey has fallen into. Investigating the relationships between Turkey and the Enlightment movement forms the subject of the comparative literature. After Tanzimat, Enlightenment, intellectually and pedagogicly, affected the thought and literature of Turks a lot more than it did before. Philosophers of Enlightenment define "*Republics*" as the regimes of virtue. The establishment of the republic in Turkey was a political victory of the Enlightenment. Knowing the effects of the Enlightenment, which starts with Namık Kemal and continues towards Mustafa Kemal, must be one of the tasks of citizenship for every Turk.

Keywords: Enlightenment, emancipation, Mind, Tanzimat

GİRİŞ**Aydınlanma Kavramı ve Aydınlanma'nın Tarihî Gelişimi**

Rönesans, Aydınlanma'nın başlangıcı ve hazırlık aşamasıdır. XVIII. yüzyıl Aydınlanma'nın kuruluş çağı, sonrası ise dünya ölçüsünde kurumlaşma dönemidir. Macit Gökberk'e göre insan hayatını kendi akıyla düzenlemeye Rönesans'la başlar.¹ Aydınlanma, işte bu sürecin en yüksek aşamasıdır. 1784'te Jena Üniversitesi'nin açtığı *Was ist Aufklärung?* (Aydınlanma Nedir?) anketine verdiği cevapta Kant Aydınlanma kavramını şöyle açıklamıştı:

Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür; bunun nedenini de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını

*PAÜ Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi

¹-Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, Ank. Bilgi Yayınevi, 1974, s.336-337; "*Aydınlanmanın ön-tarihinde, on beşinci yüzyılın ortalarındaki Rönesans hareketi, onaltıncı yüzyıldaki Reformasyon ve onyedinci yüzyılın ortalarından itibaren belirginleşen Kartezyen felsefe bulunmaktadır.*" Ahmet Çiğdem, **Aydınlanma Felsefesi**, İst. Ağaç Yayıncılık, 1993, s.15

ve yürekliliğini göstermeyen insanda aramalıdır. 'Sapere aude! Aklını kendin kullanmak cesaretini göster' (Horatius) sözü imdi Aydınlanma'nın parolası olmaktadır... Gerçi devrimlerle bir baskı rejimi, kişisel bir despotizm, bir zorbalık yönetimi yıkılabilir; ancak yalnız bunlarla düşüncelerde gerçek bir düzelmeye, düşünüş biçimlerinde ciddi bir iyileşme elde edilemez... Oysa Aydınlanma için özgürlükten başka bir şey gerekmez ve bunun için gerekli olan özgürlük de özgürlüklerin en zararsız olanıdır: Akli her yönüyle ve her bakımdan kitlenin önünde apaçık olarak kullanma özgürlüğü... Şimdi acaba aydınlanmış bir çağda mı yaşıyoruz? sorusu sorulunca, yanıt şöyle olacaktır: Hayır, aydınlanmış bir çağda değil, fakat aydınlanmaya giden bir dönemde yaşıyoruz. Şimdiki zamanlarda olduğu gibi, insanlığın bir bütün olarak başkasının rehberliği olmaksızın dinsel konularda kendi aklını iyi bir biçimde ve güvenilir bir şekilde kullanması durumunda olması ya da bu duruma getirilebilmesi için katedilecek daha çok yolumuz var..."²

Aydınlanma'nın toplum, din ve birey alanındaki anlamı doğru olarak belirlenmezse, sanki anarşizmin, ateizmin ve materyalizmin felsefesi gibi görülebilir. Oysa Aydınlanma bir devrim çığırkanlığı değildir. Mevcut politik rejimi yıkmak amacıyla ihtilal provakasyonu yapma amacı taşımaz. Çünkü rejimlerin kurulması ya da yıkılması dış değişimlerdir. Gerçek değişiklik insanın içinde, benliğinde gerçekleşmelidir. Bu bakımdan Aydınlanma "*hak ve ödevlerini bilen yurttaş*" ı yetiştirmeye çabalar. Amaç, yurttaşın gönüllü katılımı olmadan hiçbir politik işin görülmemesidir. Başka bir deyişle despotizmin dış müdahale ile değil iç aydınlanma ile ortadan kaldırılmasıdır. Din konusunda da Aydınlanmanın hedefleri çarpıtılabilir. Ancak bu kasıtlı girişim bir yana bırakılırsa Aydınlanma dinin de tıpkı politik sistem gibi insana ve onun fitratına uygun olması gerektiğini savunur. Din hiçbir grup veya kişinin özel çıkarı için kullanılmamalıdır. Bu yönüyle Aydınlanma dinin değil ruhbanlığın karşısındadır. Aydınlanmacı anti-klerikalizmin gereklerinden biri de, insanı aldatmak amacıyla üretilen hurafelerin, insanların cahilliğinden yararlanılarak gerçek dinin yerine geçmesini önlemektir. Bir bakıma antropomorfik sahte dinlerin yerine evrensel dinin konmasıdır. İnsanı fiziksel bir varlık değil zihni bir varlık olarak gören Aydınlanmacılar, bütün insanî etkinliklerin kaynağını ve amacını yine insanda bulmaktadırlar. O halde Aydınlanma, insanın özgürleşmesi demektir. Aydınlanma, özgür insanı oluşturmayı amaçlamaktadır. Herder'in dediği gibi, efendisiz olamayan insan hayvandır. İnsan insan olduğu anda efendiye gerek duymaz. Bütün zihin şubeleri ile hür olan insan, tam insandır. Laik yurttaş, tam insanın toplumdaki yansımasıdır. Nâmık Kemâl bu insana "*mucize-i kudret*" derken, Fikret "*rabb-i mümkünat*" diyordu.

M.Ö. V. yüzyılda ortaya çıkan ve Grek Aydınlanmasını gerçekleştirdiği ileri sürülen Sofist akım da Aydınlanma'nın ilkelerine benzer görüşleri dile getirmişti. Bu açıdan Aydınlanma Sofizmin Rönesansıdır. Gökberk, iki dönemi karşılaştırarak, aşağıdaki ortaklıkları belirler³:

Düşünce insana dönüktür. İnsanlık kültürünü insan aklı kurar. Metafizikten uzaklaşılır. Devlet, toplum ve dinin kökleri ve yapıları tartışılır. Bilgi halka açılır. Edebiyat felsefenin ve genel olarak düşüncenin buyruğundadır.⁴ Aydınlanma insanı araştırma etkinliğini uzman felsefeciler ve akademisyenler aracılığıyla değil, ansiklopedisyen aydınlar ve edebiyatçılar aracılığıyla sürdürür. Edebiyat ve felsefe tarihinde *Les Philosophes* denildiğinde bu yazarlar kastedilir. Henüz kalem erbabı arasında uzmanlaşma, toplumsal ve bilimsel işbölümü başlamamıştır. Aydınlanma

²-İ. Kant, "*Aydınlanma Nedir Sorusuna Yanıt*", **Seçilmiş Yazılar**, (Çev. N. Bozkurt), İst. Remzi Kitabevi, 1984, s.213-221

³-Gökberk, 1974, s.339-340

⁴-"*Aydınlanmacılığın edebiyatla kaynaştığı doğrudur.(...) Aydınlanma filozofları felsefeyle edebiyat arasında bir yer tutarak (...) edebiyatla felsefeyi bağdaştırarak toplumla ilgili tüm sorunları genel insan sorunları içinde ele aldılar.(...) Felsefe böylece onlarda felsefe olmaktan uzaklaşmış; edebiyata yaklaşmıştır.*" Afşar Timuçin, **Gerçekçi Düşüncenin Gelişimi**, İst. de Yayınevi, 1986, s.306, 309, 369

dönemi edebiyatının belirgin özelliği tolerans fikri, dünya yurttaşlığı ideali ve felsefe kültürüdür.⁵ Grek Aydınlanmasının merkezi Atina'dır. XVIII. yüzyıl Aydınlanması ise İngiltere'de deneyci ve duyumcu olarak başlar. Fransa'ya geçip rasyonalist nitelik kazanır. Almanya'ya ise mistik-rasyonalist yönlerle ulaşır. Böylece bütün Avrupa'ya ve Amerika'ya yayılır. Hatta İskoç, Amerikan ve bir Türk Aydınlanmasından bile söz edilir.⁶ İlk Çağ'da Grekçe, Orta Çağ'da Latince, Aydınlanma döneminde ise Fransızca yaygın bir kültür dili olur.⁷ Daha 1685'te Pierre Bayle Fransızcanın bütün Avrupa milletleri için ortak anlaşma noktası olduğunu söyler.⁸

AYDINLANMA'NIN EVRENSELLEŞMESİ VE TÜRKİYE

a.Lâle Devri

Yaygınlaşan yalnız Fransız dili değil; bu dilin taşıdığı bütün bir Fransız kültürüdür. Saraylar Versailles'a benzetilir. Giyim-kuşam modası Fransa'dan Avrupa'ya yayılır. Dans ancak Fransız hocalardan öğrenilir. Mutfaklar aşçıbaşılar Fransız'dır. İtalyan Muratori ve Alman Thomasius şöyle derler:

*"Fransızlar ne yapıyorlarsa hemen yapmak, onların her türlü adetlerini Tanrı emri imiş gibi taklid etmek için müthiş bir telaş içindeyiz. Bugün her şeyimiz Fransız usulü oldu: Kıyafetimiz, mutfagımız, dilimiz, adetlerimiz, hatta kusurlarımız bile Fransız."*⁹

Türk-Fransız ilişkilerine de bu çerçevede bakıldığında; ilk karşılaşma tarihinin, Türklüğe Anadolu'nun ve dolayısıyla batının kapılarını açan Malazgirt Savaşı sonrasına ve yalnızca vuruşma ilişkisi olarak görülmemesi gereken Haçlı Seferlerine kadar götürülebileceği görülür. Ancak Fatih dönemine kadar kültür ve diplomasi ilişkilerinin kurulmadığı bilinmektedir. Fatih'le birlikte Bizans'tan devralınan ve geliştirilerek sürdürülen Türk-İtalyan ilişkilerinin ardından; XVI. yüzyılda Fransa ile diplomatik ve siyasî ilişkiler kurulur.¹⁰ Kanuni ile I. François arasında başlatılan devletler arası dostluk XVI. yüzyılın sonuna kadar sürer. XVII. yüzyılda bütün Avrupa ve Rusya'yı

⁵- Gürsel Aytaç, **Yeni Alman Edebiyatı Tarihi**, Ank. KTB Yayınları, 1983, s. 339-340

⁶-Çiğdem, 1993, s.70, 73, 102; Gökberk, 1974, s.188; *"Türk toplumu da Tanzimat'tan beri bir aydınlanma süreci içinde bulunmaktadır."* Macit Gökberk, **Felsefenin Evrimi**, İst. MEB Yayınları, 1979, s.62

⁷-Berke Vardar, **Aydınlanma Çağı Fransız Yazını**, İst. Kuzey Yayınları, 1985, s.4

⁸-Paul Hazard, **Batı Düşüncesinde Büyük Değişme**, (çev. E. Güngör) İst. Tur Yayınları, 1981, s.78; *"Voltaire, düşünceleri açık bir biçimde ifade etmeye İngilizceden elverişli olduğu için 'Fransız dili neredeyse evrensel dile dönüşmüştür' diye bir saptamada bulunmuştu."* Ulrich İm Hof, **Avrupa'da Aydınlanma**, (Çev.Ş. Sunar), İst. Afa Yayınları, 1995, s.19, 92

⁹-Hazard, 1981, s. 79; *"XIV. Louis Avrupa krallarına örnek teşkil etti.(...) Bütün dünya onu taklid etmeye başladı. Avrupa'da ne kadar prens ve hükümdar varsa, hepsi de paralarının ve tebalarının müsaadesi nisbetinde kendi Versay'larını inşa ediyorlardı.(...) Prusya kralı Büyük Friedrich (1740-1786) in de Potsdam'da kendi Versay'ı vardı. Fransa Kralının kültürüne rakip olan Potsdam sarayında Fransızca konuşulur, Fransızların edebi eserleri okunurdu.(...) Petro da kendi Versay'ını kurdu.(...) Prusya'da olduğu gibi Rusya'da da Fransızca saray dili haline aldı."* Bkz. Herbert George Wells, **Kısa Dünya Tarihi**, (çev. Z. İshan), İst. 1972, Varlık Yayınları, s.252-254; *"XIV. Louis ve Versailles'saki sarayı, bütün hükümdarlara olabildiğince iyi örnek olmuştur..."* İm Hof, 1995, s.19, 92

¹⁰-Genel olarak bkz. İsmail Soysal, **Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri: 1789-1802**, Ank. TTK Yayınları, 1964; Gündüz Akıncı, **Türk-Fransız Kültür İlişkileri (1871-1859)**, Ank. Atatürk Üniv. Yayınları, 1973; Ercüment Kuran, **Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821**, Ank. TKAE Yayınları, 1988; Konuya Türk modernleşme tarihiyle ilgili eser ve yazılarda da önemle değinilir: Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (çev. M. Kıratlı) Ank. TTK Yayınları, 1984, s.41-74; Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İst. Ülken Yayınları, 1979, s. 20-29; Mümtaz Turhan, **Kültür Değişimleri**, İst. MÜ. İlh. Fak. Vakfı Yayınları, 1987, s.35; Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İst. Doğu-Batı Yayınları, 1978, s.36; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Ank. TTK Yayınları, 1988, C.V, s. 21; Ahmet Hamdi Tanpınar, **19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İst. Çağlayan Kitabevi, 1976, s.37

kültür saçağının altına alan XIV. Louis'nin Osmanlılara karşı bazı olumsuz hareketleri olursa da; bu dostça ilişki bozulmaz. Osmanlı Devleti'nin, barış ve ilişkinin sürmesindeki kararlılığı XIV. Louis'ye ve bilgi için de Hollanda ve İngiltere krallarına gönderdiği bir "*Nâme-i Hümayun*" da önemle vurgulanır.¹¹ Böylece Fransa'da Türk dostluğu ve Osmanlı ülkesinde de Fransız dostluğu adeta bir gelenek haline gelir.¹² Türkiye ile Fransa arasında kurumsal kültürel ilişkilerin ve alışverişlerin olabilmesi için; Yahya Kemâl'in verdiği ve Ahmet Refik'in dünyaca üne kavuşturup tanıttığı adla "*Lâle Devri*" ne gelmek gerekir. 1721'de Fransa'nın Türkiye elçisi Marquis de Bonnac'ın da katkılarıyla Fransa'ya elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin **Paris Sefaretnamesi**, İstanbul'da bir çok yenilik hareketini başlatır.¹³ Tanpınar'ın deyişiyle;

"Hiçbir kitap garpluşma tarihimize bu küçük sefaretname kadar mühim bir yer tutmaz. (...) Bu sefaretnamede bütün bir program gizlidir." ¹⁴

Lâle Devri'nde, Türk tarihinin iyi bilinen noktaları yanında dikkat edilecek başka hususlar da vardır. Bunlardan ilki, bütün Avrupa ve Rusya'yı saran Fransız modasının İstanbul'a da gelmesidir. İstanbul'da başlayan büyük bayındırlık girişimini yapılan köşklerin çokluğu ve görkemi gösterir. Tarihçi A. Refik Bey bunları saymakla birlikte, önemli bir benzetme de yapar. "*Kendi Versailles' ını yapma*" modasının İstanbul'a da ulaştığını, Sadabat'ın adeta Versailles'a nazîre teşkil etmesi¹⁵ yle açıklar.

Köşk planları Fransız elçilik çevircisi ve Çelebi Mehmet Efendi tarafından getirilmişti. Çünkü "*İbrahim Paşa, Fransa ile hüsn ü muhabbet temini için müsaade etti*".¹⁶ İbrahim Paşa'nın ikinci önemli girişimi ise bir kurul aracılığıyla felsefe ve mantık konularında çeviri, şerh ve telif çalışmaları yapılmaya başlanmasıdır. Çelebi Mehmet Efendi, bu doğrultuda Arapçadan fizik felsefesine ilişkin Şehzori'nin bir eserini Türkçeye çevirmiştir. Yanyalı Esat Efendi'nin Grekçeden o günün terminolojik açıdan bilim dili olan Arapçaya yaptığı çevirilerse, doğudan ve batıdan yapılan çevirilerle birlikte bir Türk rasyonalizminin canlandığını gösterir.¹⁷ Ahmet Refik, dönemin Fransız elçisinden naklen, İbrahim Paşa'nın sonradan III. Selim tarafından ihya edilecek olan "*Nizâm-ı Cedit*" askeri yetiştirmeye başladığını ve "*Tanzimat fikirleri*" nin "*biraz hasıl oldu*" ğunu yazar.¹⁸ Shaw da, Lâle Devri'nin yüz yıl sonra Tanzimat dönemi olarak ortaya çıkacak olan Osmanlı düşünce uyanışının başlangıcı olduğunu yazar.¹⁹ Öyleyse, Rönesans Aydınlanma'nın beşiği olduğu gibi, Lâle Devri de Tanzimat'ın temelidir.

¹¹-Faik Reşid Unat, **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, Ank. TTK Yayınları, 1987, s.30

¹²-Yusuf Akçura, **Osmanlı Devletinin Dağılıma Devri**, Ank. TTK Yayınları, 1988, s.51; Andre Vavard, **Les Turqueries dans la littérature Française**, Paris, 1959

¹³-Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi, **Sefâretnâme**, (haz. A. Uçman) İst. Tercüman 1001 Temel Eser, 1975, ve Unat, 1987,s.56

¹⁴-Tanpınar, 1976, s.44

¹⁵-Ahmet Refik (Altınay), **Lâle Devri**, İst. 6.Basılış, ty. Pınar Yayınları, s. 31; Beynun Akyavaş (haz.), **Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Sefâretnâmesi**, Ank. TKAE Yayınları, 1993, s.35, 65

¹⁶-Altınay, ty. s.76

¹⁷-Bkz.Kazım Sankavak, **Esad Efendi'nin Mantık ve Felsefe Çalışmaları**, İst. İÜSBE Basılmamış Doktora Tezi, 1992, s.13-22; K. Sarıkavak, "*XVIII. Yüzyılın Başında Osmanlı Devletinde Başlatılan Tercüme Faaliyetleri Üzerine*", **YHÇ İnsan Bilimleri Araştırmalar Dergisi**, Yıl:1, Mayıs 1993, S:2, s.21-26; İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Ank. TTK Yayınları, 1982, C.IV. Bölüm:I, s.155; 1983, C.IV. Bölüm:II, s.523,538

¹⁸-Altınay, ty. ,s.76,90

¹⁹-Stanford Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, (çev. M. Harmancı), İst. e Yayınları, 1982, s.320

Türkiye'de Aydınlanma'nın ilk etkilerini Lâle Devri'nde, Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin elçiliği etrafında gelişen atmosferde aramak doğru olur. Yukarıda da anıldığı gibi, Çelebi'nin raporu Türkiye'de zihni dönüşüm için önemli bir dönemeçtir. Bununla birlikte, dönemin başka bir Aydınlanmacısına ve eserine de değinmek gerekir. Montesquieu'nün **İran Mektupları**'nın yayınlanmasından on bir yıl sonra 1732'de dönemin padişahı I. Mahmud'un isteğiyle toplum düzeninin bilimsel yöntemlerini sergilemek amacıyla **Usûlü'l-Hikem fî Nizâmü'l-Ümem** adlı eserini yayınlayan İbrahim Müteferrika, tıpkı çağdaşı Montesquieu gibi üç yönetim biçiminden söz eder. Ne var ki Montesquieu halk için yazarken Müteferrika sultan için fikir üretmektedir. Ayrıca her iki yazarın yönetim biçimleri arasında bazı farklılıklar görülür. Bunlar aşağıda karşılaştırmalı bir çizelge ile verilmiştir:

Montesquieu'nün düzen sıralaması (1721) ²⁰ :	Müteferrika'nın düzen sıralaması (1732) ²¹ :
1. Despotizm	1. Platoncu düzen: Monarşi
2. Monarşi	2. Aristotelesçi düzen: Aristokrasi
3. Cumhuriyet: Demokrasi veya aristokrasi	3. Demokratik düzen: Demokrasi

Doğrusu Müteferrika'nın Montesquieu'yü okuduğunu düşünmek için bu karşılaştırmadan daha fazla kanıtı ihtiyaç vardır. Bana göre Müteferrika yönetim biçimlerini kendi okuma ve düşünceleri sonucunda sıralamış ve kavramlaştırmıştır. Basmacı'nın görüşü Montesquieu'ye göre daha tutarlı ve monolitiklidir. O, yönetimleri katılımın düzey ve oranına göre sıralar. Montesquieu ise monarşinin dizginlenmesinde Müteferrika gibi berrak değildir. Monarkın yetkilerinin aristokrasi veya bütün halk tarafından dengelenmesi ve denetlenmesi arasında onun için çok önemli bir fark yoktur. 1748'de yayınladığı eserinde de görüşü değişmez. Konunun ayrıntıları siyasî düşünceler tarihçisinin profesyonel disipliner çabasını beklemektedir. Ancak şu kadarı söylenmelidir ki iki ülkenin fikir ortamı arasında görülen bu ilgi ve konu yakınlığı mukayeseli edebiyat ve fikir tarihi araştırmaları için çok değerli bir ipucudur. Öte yandan eğitimin aydınlatıcı işlevini yürütmede önemli yeri olan okulların açılması konusunda da bazı paralellikler vardır:

Fransız Askerî Mühendislik Okulları (Paris'te)	Alman Madencilik Akademileri	Türk Askerî Mühendishaneleri (İstanbul'da) ²²
1. 1718, Ecole des Ingenieurs	1. 1770, Berlin'de	1. 1773, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun
2. 1747, Ecole de Ponts et Chaussées	2. 1775, Clausthal-Zellerfeld'de	2. 1793, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun
3. 1765, Ecole du Génie marin	3. 1776, Freiberg-Saksonya'da	3. 1834, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye
4. 1778, Ecole des Mines		

Bu çizelge, Özellikle Fransa ve Türkiye'de mühendislik okullarının başlangıçta sivil değil askerî amaçlarla kurulduklarını göstermek bakımından ilginçtir. Öte yandan

²⁰-Copleston, **Felsefe Tarihi: Çağdaş Felsefe: Aydınlanma**, (Çev. A. Yardımlı), İst. İdea Yayınları, 1989, C.VI, s.24; Montesquieu üç yönetim biçimine ilişkin görüşlerini **İran Mektupları**'nda dile getirdikten sonra **Kanunların Ruh'u**nda (1748) geliştirip karşılaştırmalı sosyoloji yolu ile yönetimleri değerlendirerek Locke'un daha önce nispeten eksik olarak ortaya attığı güçler ayrımı kuramını geliştirir. Bkz. Norman Hampson, **Aydınlanma Çağı**, (Çev. J. Parla), İst. Hürriyet Vakfı Yayınları, 1991, s.85; Alaeddin Şenel, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Ank. AÜSBF Yayınları, 1982, s.447-453

²¹-İ. Müteferrika, **Milletlerin Düzeninde İlmî Usûller**, (Sad. Ö. Okutan), İst. MEB Yayınları, 1990, s.30

²²-Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Ank. AÜEBF Yayınları, 1989, s.163-169

Türkiye'deki gecikme de açıkça görülmektedir. Okullaşmayı tamamlayıcı bir girişim olarak Fransa ve bütün Avrupa'da XVIII. yüzyıldan itibaren sosyal sınıf ayrımına dayanmayan karma okullar açılmış; papazların vaazları ile yaygın halk eğitimine katkıda bulunmaları sağlanmış; gazeteler, kütüphaneler, okuma salonları ve "*maarif takvimleri*" ile özellikle Fransa'da halk Aydınlanma'nın gerçek sahibi olarak "*keşfedilmiştir*".²³

b. Tanzimat ve Sonrası

Aydınlanma'nın asıl karakteristiğinin insana verilen merkezî önem olduğu yukarıda belirtilmişti. Yönetimin de, inancın da, eğitimin de amacı insana hizmettir. İşte bu ana ilkeyi benimseyen Türk Aydınlanmacılarından Sadık Rıfat Paşa'nın **Risâle**'sinde (1838) yazdığına göre *insan hükümet için değil, hükümet insan içindir*. Viyana elçiliği de yapan Paşa, insanları yönetmek için onları ve tabii haklarını tanımak gerektiğine inanır. Avrupa medeniyetinin esası can, mal ve ırz güvencesidir. Bunlar da "*hukûk-ı lâzime-i hürriyet*" in uygulanmasına bağlıdır. Bu **akılcı** teklifleriyle Paşa toplum hayatının ağırlık merkezini "*insan*" a kaydırır. Tanpınar Paşa ile ilgili şu yerinde yorumu yapar:

*"Umumi çizgileri göz önünde tutulursa 'Avrupa Ahvâlîne Dair Risale' nin, orada gördüklerini memleket ahvâlîne tatbikten başka bir şey olmayan 'Devlet-i aliyenin İslah-ı ahvâlî' hakkındaki mütalaaname ile beraber Gülhane Hattı'nın esaslarına bir nevi hazırlığa benzediğini ve asıl mühim, belki Reşid Paşa'yı bile geçen tarafının, insan üzerinde ısrar ettiği olduğunu söyleyelim."*²⁴

Gülhane Hattı'nı hazırlayan Reşid Paşa'nın, kendisinden sekiz yaş küçük olan meslektaşısı Rıfat Paşa'dan ne kadar etkilendiği, tarihî verilerle değilse bile fermanın ilkelerinin değerlendirilmesiyle anlaşılabilir. A. G. Sayar; fermanı fert hakları ve devlet-fert ilişkileri açısından tahlil eden Y. Abadan ve Tanzimat'ta sosyal hayat açısından "*ferdileşme*"ye dönük bir değişme olduğunu söyleyen Fındıkoğlu ile ülke için bilim ve aklı gerekli gören Rıfat Paşa'dan yararlanarak Tanzimat hakkında şu yorumu yapar:

*"Bireyin ortaya çıkışı ya da 'ben merkezini çevreleyen kayıtların zorla kaldırılması' ile Türk tarihinde iktisaden bağımsız bireyin varlığını kabul eden bir devlet otoritesi ilk kez Tanzimat'la birlikte ortaya çıkmıştır. Bu bakış açısıyla Tanzimat bireyi sindiren baskıları ortadan kaldırarak, 'ferdî hürriyet sahası' açan, dolayısıyla mülkiyet ilişkilerini, binnetice, Osmanlı toplumunun iktisadî-sosyal yapısını çöküşe kadar yeniden belirleyen çok önemli bir atılımdır."*²⁵

Aydınlanma filozofu Kant da aydınlanma'nın sosyal değişmeye değil ferdin hürleşmesine bağlı bir süreç olduğunu kabul ederek Horatius gibi "*sapere aude*" diyor; insanın kendi aklını bütün dış kayıtlardan bağımsız biçimde, ama hiçbir şeyin lehinde veya aleyhinde olmadan kendisi için ve kendisi tarafından kullanmasını istiyordu. Kişi ancak böylece "*küçük adam*" olmaktan kurtulur, "*insan*" olur. Çünkü insan tabiat varlığı

²³-İm Hof, 1995, s.197-201

²⁴-Tanpınar, 1976, s.120-123; Necdet Kurdağ, "*Tanzimat Döneminin Gereğince Tanınmayan Düşünürü Mehmet Sadık Rıfat Paşa*", **Tarih ve Toplum Dergisi** Tanzimat Özel Sayısı, Kasım 1989, S:71,s.56-62

²⁵-Ahmed Güner Sayar, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, İst. 1986, Der Yayınları, s.242; "*İnsanımızı kuşatan zincirlerin kırılıp toplumun merkezi konumuna oturtulması gerçeği Tanzimat'la başlamıştır.*" Ahmed Güner Sayar, "*150. Yılında Tanzimat'a Dair Düşünceler*", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, Kasım 1989, S:8, s.8 Kalaycıoğlu ve Sarıbay da Tanpınar ve Fındıkoğlu'ndan hareketle "*19. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı toplumunda cematten ayrı olarak birey, kendi başına bir değer olarak algılanmaya başlamış ve kısaca birey doğmuştur*" demektedir. Bkz Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, "*Tanzimat:Modernleşme Arayışı ve Siyasal Değişme*", **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi** (ed. E. Kalaycıoğlu-A. Y. Sarıbay) içinde, İst. 1986, Beta Basım-Yayım-Dağıtım, s.23

değil kültür varlığıdır. Verilenle yetinmeyip kazanımlarıyla yeni bir hayat kurmalıdır.²⁶ Elbette bu bağlantılarla Tanzimat ve Türk modernleşmesinin; Aydınlanma'nın birebir gerçekleşmesi olduğu söylenemez. Ancak tarihî birikimiyle Aydınlanma'nın, Tanzimat düşünce ve edebiyatını kuran en önemli dış kaynak olduğu da inkar edilemez. Bu çalışmanın bakış açılarından biri Tanzimat yazarlarının Aydınlanma'yı en azından Fransa ve biraz da İngiltere kaynaklı yönleriyle tanıdığı kabulüdür. Tanzimat'tan sonraki Türk edebiyatının bir ayağı Aydınlanma'ya basar.²⁷

Hilmi Ziya Ülken, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü** adlı eserinde (İst. 1935) son Türk uyanışının Tanzimat'tan sonra şark ve garpten yapılan tercümelemlerle başladığını yazmıştı. Macit Gökberk de, Türk toplumunun Tanzimat'tan beri bir aydınlanma süreci içinde bulunduğunu belirtmektedir.²⁸ Gerçekten de Tanzimat aydını ansiklopedisyen olma isteğindedir. Devlet adamından yazarına bu toplumun seçkinleri, tiyatrodan gazeteye, mimariden filolojiye ve doğa bilimlerine kadar her konuya el atma ve düzenleme çabasıdır. Hem rical, hem münevver öyledir.²⁹

Tanzimat dönemi Türk edebiyatını üç dönemde incelemek, kolaylık sağlayan bir gelenek olmuştur:

I-1839-1860: Hazırlık dönemi

II-1860-1876: Şinasi, Ziya Paşa ve Nâmık Kemâl tarafından meydana getirilen politik ağırlıklı "toplum için sanat" amacına yönelik I. dönem

III-1876-1896: Ekrem, Hâmid, Sezai, Ahmed Midhat, Beşir Fuad ve Muallim Naci gibi yazarların yer aldığı ve daha çok psikolojik ağırlıklı "sanat için sanat" amacına yönelik II. dönem

Hazırlık döneminde başlayan ve sonraki dönemlerde de süren Aydınlanma ile bağlantılı çeviriler³⁰ arasında, Cambrai Başpiskoposu olarak kiliseye ve krala karşı hümaniter muhalefet yürüten Katolik Fénelon'un iyi hükümdar taslağını çizdiği **Télémaque** (1859)³¹, Aydınlanma'nın politik ideallerine coşku ile bağlı olan Hugo'nun **Les Misérables**'i (1862), İnsanın bilgisi ve emeğiyle doğaya egemen oluşunun öyküsünü anlatan **Robinson** (1864), İnsanın yüceliği ve düşkünlüğünü yine insana yani okuyucuya düşündürmeyi amaçlayan **Gulliver'ın Gezileri** (1872) gibi eserler dikkati çekmektedir.

²⁶-Bkz. I. Kant, "Aydınlanma Nedir Sorusuna Yanıt", **Seçilmiş Yazılar**, (Çev. N. Bozkurt), İst. Remzi Kitabevi, 1984, s.211-221; Kemâl Aytaç, **Avrupa Eğitim Tarihi**, İst. MÜİFAV Yayınları, 1992, s. 163-164; Timuçin, 1986, s.377; Gökberk, 1974, s.335-336; Aytaç, 1983, s.55; Çiğdem, 1993, s.89;

²⁷- "Tanzimat edip ve şairlerinin eserlerini tetkik ederseniz onlarda aynen onsekizinci asır Fransız mütefekkirlerinin izlerini buluruz." Bkz. "Tanzimat Edebiyatında Hakikî Müceddit", Tarlan, 1981, s.122; "Tanzimat yazar ve düşünürlerinin ilgisi hep ... aydınlanma filozoflarına yönelmiş" Bkz. Arslan Kaynardağ, "Türkiye'de Felsefenin Öyküsü", **Felsefe Yazıları**, 1. Kitap, İst. Yazko Yayınları, 1982, s.73; Bu yargıları temellendiren çalışmaları özellikle Cevdet Perin ve Kamıran Birand ortaya koymuştur: Cevdet Perin, "Nâmık Kemâl ve Fransız Edebiyatı", **Nâmık Kemâl Hakkında** içinde, İst. DTCF TDDE Ens. Neşriyatı, 1942, s.129-160, aynı yazar, "Türk Romancılığında Fransız Tesiri Nasıl Başladı?", **DTCF Dergisi**, 1943, C.I, S:IV; İki yazı da şu esere alınmıştır: C. Perin, **Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri**, İst. Pulhan Matbaası, 1946, 2. yazı: s.100-116, 1. Yazı: s.117-155; Kamıran Birand, "18.Asır Fransız Tefekkürü ve Nâmık Kemâl", **Felsefe Arkivi**, 1945, C. I, S:1 (Lisans tezinin bir kısmı); Kamıran Birand, **Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri**, Ank. Son Havadis Matbaası, 1955

²⁸-Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, İst. Bilgi Yayinevi, 1974, s.188; Macit Gökberk, **Felsefenin Evrimi**, İst. MEB Yayınları, 1979, s.62; Lale Devri Yüzyıl sonra Tanzimat olarak ortaya çıkacak olan Osmanlı düşünce uyanışının başlangıcıydı. Shaw, 1982, C.I, s.320

²⁹-İlber Ortaylı "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu", **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi** içinde, 1986, s.83; İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İst. Hil Yayinevi, 1983, s.203-204

³⁰-Mustafa Nihat Özön, **Türkçe'de Roman**, İst. İletişim Yayınları, 1985, s.115-142; Cevdet Kudret, **Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman**, İst. Varlık Yayınları, 1979, C.I, s.12-23

³¹-İm Hof, 1995, s.167

Aydınlanma Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de iki yöntemle gerçekleştirilmeye çalışılmıştır: Politik girişimler ve pedagojik girişimler. Türkiye'de Aydınlanma'nın temel özelliklerinden biri, eğitim yolu ile kalkınmaya daha çok önem verilmesidir. Bu iş önce ansiklopedizm ve okumaz-yazmazlıkla mücadele biçiminde başlamış, ardından kurumlaşmaya gidilmiştir. Fransız Aydınlanmasında Helvetius, Diderot, Voltaire ve Rousseau'nun eğitimin herşeyi yapabileceğine, bizi biz yapanın eğitim olduğuna inandığı gibi, Türkiye'de de Şinasi, Ali Suavi, Ziya Paşa, Nâmık Kemâl, Ahmed Midhat Efendi, Hoca Tahsin gibi aydınlar da insanın hürleşmesinde ve toplumun kalkınmasında birinci rolü eğitime vermekte idiler.

Tanzimat edebiyatının öncüsü olan Şinasi, Paris'te hükümetin isteği üzerine maliye ve ekonomi okumuştur. Yurda döndükten sonra ise kendisine önerilen görevler arasından, Meclis-i Maarif üyeliğini seçti. Bu onun uygarlaşma yolunda eğitime verdiği önemi gösterir. Şairliği, yazarlığı, tiyatroculuğu, gazeteciliği, herşeyden önce uygarlaşma yolunda çalışarak insanların yetiştirilmesine, halkın aydınlatılmasına yöneliktir. Eğitimle varılabilir sandığı uygarlığı, Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmak için istiyordu.³² Toplumun bilgice kalkındırılmak; bu noktadan yola çıkan Şinasi, en verimli ve kestirme yolun gazete olduğunu biliyordu.³³ Şinasi Türk aydınlanmasının ve akıcılığının öncüsüdür. Onunla ilgili konuları yazanlar, onun aydınlanmacılığını ve akılcılığını mutlaka belirtirler.³⁴ Onun için aydınlanma ve akılcı olduğuna gelince, Tanpınar, Şinasi'ye göre gazetenin bir kamu hukuku sorunu olduğunu belirtir.³⁵ Gazetenin halkın yurttaşlık hak ve görevlerini öğretme ve yayma aracı olduğunu vurgulayarak Şinasi, yine Tanpınar'ın deyişiyle "*sınıf değiştiriyor, devletten öbür tarafa (halka) geçiyor*" du.³⁶ **Tercüman-ı Ahval** önsözünde "*gazetenin programını, dil ve yazış için açık bir halkçı hedef göstererek tamamlar*".³⁷ Dolayısıyla, araç ne olursa olsun amaç, Şinasi için, halkın eğitilmesidir. İlerleme ve uygarlaşma halk eğitimiyle sağlanabilecektir. Bu bakımdan onda XVIII. yüzyıl Fransız aydınlanmacı ve ansiklopedislerinin etkisi açıktır. Ancak özel olarak şu veya bu düşünürün tek tek etkisinde kalmamış, "*batıdan filan ve falan yazarın değil bir uygarlığın ve düşünce düzeninin dersini almıştır.*"³⁸

İnsanın çevresini algılamada yaptığı yanlışları yanlış eğitime bağlayan XVIII. yüzyıl Aydınlanmacıları³⁹ ndan doğrudan etkilenen ve **Rüya** adlı ironik siyasî polemiginde "*ülkemin geri kalmasının ana nedenlerinden biri öğrenimin ve bilimin yeterince gelişmemesidir*" diyen Ziya Paşa, Rousseau'nun eğitimle ilgili **Emile**'ini

³²-Memet Fuat, **Şinasi**, İst. De. Yayınları, 1977, s.27

³³-Kenan Akyüz, **Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi**, İst. İnkılap Kitabevi, 1986, s.7

³⁴-Akyüz, 1986, s.8; Kenan Akyüz, **Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri 1860-1923**, Ank. Mas. Matb. 1982, s.19; Tanpınar, 1976, s.199, 203, 205, 215; Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İst. Ülken Yayınları, 1979, s.61, 63; Ahmed Güner Sayar, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, İst. der Yayınları, 1986, s.104; Zaten "*her halükarda Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı Devletinin siyasalarının temel işlevi kurallara uydurulması zorunluluğu duyulmamış, bu siyasaların yürütülmesinde en önemli ölçüt "akal" olmuştur!*" bkz. Metin Heper, "*Türkiye'de İslam, Siyasal ve Toplum; Orta Doğu'daki Bazı Ülkelerde Bir Karşılaştırma*", **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi** içinde (ed. E. Kalaycıoğlu-A.Y. Sarıbay), İst. Beta Yayınları, 1986, s.372

³⁵-Tanpınar, 1976, s.211

³⁶-Tanpınar, 1976, s.211

³⁷-Tanpınar, 1976, s.211

³⁸-Tanpınar, 1976, s.205

³⁹-Şerif Mardin, **İdeoloji**, Ank. Turhan Kitabevi, 1982, s.21

çevirmişti. Bu çevirinin önsözünde Paşa, çeviriyi özellikle bizdeki eğitim yöntemlerinin iyiliştirilmesi umuduyla yaptığını söyler.⁴⁰

Yeni Osmanlıların başarılı olabilmeleri için Türkiye’de kafaların aydınlanması, halkın eğitilmesi gerekiyordu. Bu bakımdan, gazetenin, öykünün ve romanın aydınlatıcı işlevi olduğunu inanan Nâmık Kemâl, bu görüşün kuramcısıdır.⁴¹ Halk eğitiminde basına büyük değer veren Nâmık Kemâl, “*gazete vatani bir meclis-i ülfet (tanışıklar topluluğu) haline getirir*” der.⁴² Ona göre edebiyat bir toplum kurumudur, halkın yararına olmalıdır. O da çağdaşı Türk Aydınlamacıları gibi XVIII. yüzyıl düşünürlerinin görüşlerine bağlıdır.⁴³ “*Vatanda en büyük terakkîyi edebiyattan ve en büyük terakkîyi gazeteden*” bekler. Şinasi’yi özellikle bunun için sever⁴⁴ Yurdun kalkınmasının temelini askerlik ve iktisattan önce eğitimde gören⁴⁵ Nâmık Kemâl, iktisadî gerilikten kurtulmak için “*maarif*” i ileri sürer. Onun önlemler paketinde “*maarif davası*”nın merkezî bir önemi vardır. *Hürriyet*’teki yazılarında,

“*Gerek ümmeti ve gerek devleti servetçe bulunduğu bozulma durumundan kurtamak için evvela(...) maarif lazımdır, yollar lazımdır; gerek ticaret, gerek sanatın üstadı mekteptir.*”⁴⁶

der. Ona göre “*asrımızda maarif her milletin medar-ı hayatıdır.*”⁴⁷ “*Avrupa Medeniyetinden İbret Almak*” adlı yazısında, bu medeniyete bilinçli bir bakışın dayanışmayı doğuracağını, dayanışmanın okula götüreceğini, okulun tezgahları işleteceğini, tezgâhlardan fabrika ve bankaya yükselmenin mümkün olacağını böylece ülkenin refah ve servete kavuşacağını belirtmişti.⁴⁸

Türk aydınlanmacıları yalnız eğitim görüşleriyle değil uygulamaları ile de Türk eğitim tarihindeki değerli yerlerini almışlardır. Onlar, maarifçi görüşler doğrultusunda 1865’te birkaç ilkokul açtılar. 1873’te de kendi liselerini kurdular. Bu ilkokullardan birinde Kemâl Bey yurt dışına gidinceye dek Türkçe yazı dersi vermişti.⁴⁹ Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasına karşı da o, hem Pan-Osmanizmi, hem de Pan-İslamizmi gerçekleştirmek gerektiğine inanıyordu ve bu yönüyle kurulacak toplum birliğinin tepeden inme yöntemlerle ve güç kullanarak oluşamayacağı, tersine bunun okul, kitap ve vaazlarla vicdana seslenen eğitim ve propaganda araçlarıyla oluşacağı görüşündeydi.⁵⁰

⁴⁰-Şükrü Kurgan, **Ziya Paşa**, İst. Varlık Yayınları, 1963, s.19; Necip Alsan, **Jean Jacques Rousseau**, İst. Varlık Yayınları, 1962, s.80 vd.

⁴¹-Berna Moran, **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış**, İst. İletişim Yayınları, 1983, s.16

⁴²-Mehmet Kaplan, **Nâmık Kemâl**, İst. İÜ EF Yayınları, 1948, s.125

⁴³-Hikmet Dizdaroğlu, **Nâmık Kemâl**, İst. Varlık Yayınları, 1977, s.17

⁴⁴-Dizdaroğlu, 1977, s.22

⁴⁵-Kaplan, 1948, s.123, 226

⁴⁶-Sayar, 1986, s.363

⁴⁷-Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Ank. TTK. Yayınları, 1983, C.VII s.198; krş: J. Aşatoviç Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, (Çev. M.Beyhan-A. Hasanoğlu), İst. Bilgi Yayınevi, 1974, s.117

⁴⁸-Ülken, 1979, s.96; Nâmık Kemâl bu görüşü doğu-batı karşılaştırmasından çıkarır: “*Eğitim ve öğretim bu çağın Avrupa’sının tüm ekonomik ve kültürel başarılarının temelidir.*” Petrosyan, 1974, s.117

⁴⁹-Petrosyan, 1974, s.119; Nâmık Kemâl bu davranışı ve maarif başlıklı yazısında düşünceleriyle Emrullah Efendi’nin “*Tuba Ağacı Nazariyesi*”ne erken bir cevap vermektedir. “*Maarif*” yazısında Nâmık Kemâl öyle büyük Darülfünun ve darülmualimler yapmak veya her köye okul açmak, herkesi okutmak gibi tasarılar yerine öncelikle İstanbul’da birkaç tane eksiksiz ilk ve orta açmanın daha yararlı olacağını söyler. bkz. Mehmet Kaplan, İnci Engintün, Birol Emil, **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi**, İst. İÜ EF Yayınları, 1978, C.II, s.237-238

⁵⁰-İsmail Ulçugör, “*Muallim Naci’nin Heder’i Üzerine*” **Yazko Edebiyat**, Şubat 1982, S:16, s.126; Namazdan sonra müminlere seslenip hükümeti eleştirmek ve cemaati kıskırtmak, Osmanlı İmparatorluğunda yüzyıllardan beri kullanılan bir ihtilal tekniğiydi. bkz. Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, İst. İletişim Yayınları, 1983, s.70;

Nâmık Kemâl'in Volney'den **Palmit Harabeleri** (Les Ruines ou Méditations sur les Révolutions des Empires), Rousseau'dan **Şerâit-i İctimaiye** (Du Contrat Social), Condorcet'den **Tarih-i Terakkiyât-ı Efkâr-ı Beşer** (Esquisse d'un Tableau Historique de l'Esprit Humain) ve Montesquieu'den **Rûhü's-Şerâyi'** (Esprit des Lois) ve **Roma'nın Esbâb-ı İkbâli ve Zevâli** (Causes des Grandeurs et Décadence de l'Empire Romain) adlı eserleri çevirdiğini belirten kaynaklar bulunmaktadır.⁵¹

Tanpınar'ın deyişleyle⁵² "*Kemal'in cemiyet için düşündüğü bütün istikbal tasavvurlarını toplu*" yan ütöpik eseri **Rüya**, Nâmık Kemâl'in politik Aydınlanma ülkülerine ne kadar bağlı olduğunu gösteren eşsiz bir örnektir. Bu eserde Hürriyet Şairi, çevirdiği söylenen **Kanunların Ruhunu**ndaki *güçler ayrılığı* ilkesinin yılmaz bir savunucusu olarak görünmektedir. Eserin ana teması ise İngiltere'de iken derslerini izlediği **On Liberty** yazarı John Stuart Mill'den babası James Mill'e, ondan Bentham'a ve Bentham'dan Condorcet'ye ulaşan **ilerleme ve hürriyet tutkusudur**. Nâmık Kemâl'in hayat ve eserini sert vurulmuş bir mühür gibi temsil eden hürriyet fikrinin kaynağı aydınlanma felsefesidir. Hukuk ve ekonomi dersi aldığı Fanton ve Emile Accolas, bu etkiyi yalnızca derinleştirirler.

Ekrem ve Hâmid, insanla ilgili her şeyin güzel anlatılmak şartıyla sanatın ve edebiyatın konusu olabileceğini savunmuş ve bunu uygulamışlardır. Ekrem'in asıl hizmeti, Türk edebiyatında ilk kez, **Talim-i Edebiyat** ile birlikte etik, estetik ve lojik ve değerler arasında iş bölümüne gidilmesi gerektiğini, yani zihin şubelerinde uzmanlaşmayı veya başka bir deyişle zihni laikliği ortaya atmış olmasıdır. Basitçe *sanat için sanat yapmak* biçiminde formüle edilen bu anlayış, gerçekte sanıldığından çok daha önemlidir. Gerçi döneminde yankısı olmamıştır ama bu düşüncesiyle Ekrem insana aklını kullanmanın çok kolay ve bilimsel yolunu gösteriyordu. Aydınlanma'nın büyük ülküsü de gerçekte buydu. Hâmid işte bu düşüncesiyi şiirinde uygulayarak "*Şâir-i âzam*" ünvanını almıştı. Onun şiirlerinde insanın kendini ve hayatı ferdi sorgulayışının yansımaları vardır. Bu yüzden Rıza Tevfik, şairin "*mülâhazat-ı felsefiye*" sini kaleme alabilmiştir. Yine aynı ferdeleşme, Kaya Bilgegil'in "*Hâmid'de ledünni meseleleri*" ve bunların başında gelen "*Allah*" ı incelemesini gerektirmiştir.

Tanzimat edebiyatının olgunluk devresinde ikinci dönem yazarı olarak, Ekrem-Hamit-Sezai okulunun aksine popüler edebiyatı savunan, Cenap Şahabettin'in deyişleyle "*kırk beygir kuvvetindeki yazı makinesi*"⁵³ Ahmed Midhat Efendi de; alfabe kitaplarından başlayarak tarih, coğrafya, mihanik, kimya, biyoloji, iktisat, hukuk, dil ve edebiyat gibi birçok sahalarda yazılar yazıp, geniş bir halk kitlesinin nice ihtiyaçlarına

"*Camiler efkar-ı milleti temvir için ne müsait yerlerdir. !*" Mehmet Akif Ersoy, **Makaleler**, (A. Ve N.Abdülkadiroğlu). Ank. KTB Yayınları, 1987, s.51

⁵¹-Bkz. Şerif Hulûsi, "*Nâmık Kemâl'in Eserleri*", **Nâmık Kemâl Hakkında** içinde, İst. 1942, AÜDTCF Neşriyatı, s. 326; Cevdet Perin, **Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri**, İst. Pulhan Matb., 1946, s.150-151, 241-243, 264-265; Kuntay Midhat Cemal, "*Nâmık Kemâl'in Tercümeleleri*", **Tercüme Dergisi**, 19 Eylül 1944, C.V, S:27, s.213-220 ve 19 Kasım 1944, C.V, S:28, s.304-311; Ülken, Nâmık Kemâl'in yalnızca Volney'den **Le Ruines** adlı eseri **Palmit Harabeleri** adıyla çevirdiğini, ancak yayınlanmadığını yazar. Hilmi Ziya Ülken, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, İst. Ülken Yayınları, 1997, s.329; Ayrıca diğer çeviri girişim ve sorunları için bkz.: F.A.Tansel, "*Garp dillerinden manzum tercüme (1839-1908)*", **Tercüme Dergisi Şiir Özel Sayısı**, 19 Mart 1946, S:34-36, s.464-475; F. A.Tansel, **Tercümenin Rolü**, İÜ 1942-1943 Üniversite Konferanslarından Ayrı Basım, İst. 1944

⁵²-Tanpınar, 1979, s.437

⁵³-Şevket Rado, **Ahmed Midhat Efendi**, Ank. KTB Yayınları, 1986, s.3, 6; Ahmet Mithat Efendi için Ahmet Rasim de "*on iki beygir kuvvetinde yazı makinesi*" benzetmesinde bulunur. Hâce-i Evvel'in oğlu Kâmil Yazgıç, babasından Ahmet Rasim'in cezasını vermesini rica eder. Babası kızacağı yerde gülererek şöyle der: "*Oğlum Kâmil, insanlara en çok hizmet eden mahlûklar beygirlerdir. Bunların da dört ayağı vardır. Her birisine birer ad koymak lâzım gelirse ben şöyle diyecğim: Ahmet Rasim, Ahmet Cevdet, Ahmet İhsan, Ahmet Midhat!*" Hakkı Tank Us, **Bir Jübilenin İntibaları: Ahmed Midhat'ı Anıyoruz!**, İst. Vakit Gazete-Matbaa-Kütüphanesi, 1955, s.87

cevap veren yayınlarıyla, tam anlamıyla popüler ve ansiklopedist bir yazardır.⁵⁴ Çevirileri ile de uyanışa katkıda bulunmuştur. Aydınlanmacı yönünü yukarıda belirttiğimiz Voltaire ile ilgili olarak yazdığı **Voltaire Yirmi Yaşında** adlı biyografik romanında, XVIII. yüzyıl düşünürlerini tanıtmaya işlevini de üstlenmişti. Ansiklopedisyenliğine gelince, Hâce-i Evvel'in 1873'te sürgüne gönderildiği Rodos'tan İstanbul'da bulunan yakını Mehmet Cevdet adına imtiyazını aldırıldığı ansiklopedik popüler dergi **Kırk Anbar**, onun bu yönünü en iyi anlatan örnektir.

Yine Tanzimat döneminde, eğitim-kalkınma ilişkisi üzerine düşünenlerden biri de, Hoca Tahsin Efendi'dir. O önceki anlatılan kişilerden çok belirgin bir yönüyle ayrılır ki bu da akademisyenliğidir. 20 Şubat 1870 yılında açılışı yapılan Darülfünun'a müdür olarak atanan Tahsin Efendi'nin inancı da şuydu:

"Müslüman milletlerin kalkınmasının biricik yolu dogmalardan kafalarını temizlemek ve eğitim yoluyla çağdaş fenleri benimseyerek kafalarını aydınlatmaktır."

Eğitimle kafaların temizlenmesini toplum kalkınması için çıkış noktası yapan Tahsin Efendi de bir Türk aydınlanmacısı ve ansiklopedistidir. Onunla ilgili bilgileri verenler, onun fizik ve astronomi araçlarına ve deneylerine meraklı, Arap yazısı yerine soldan sağa doğru yazılan bir yazı icadı, biyoloji, psikoloji, çocuk eğitimi, Fransızcadan çeviriler gibi çok geniş ve çeşitli konularla uğraştığını belirtirler.⁵⁵

Son olarak, Encümen-i Dâniş'in iki önemli üyesi olan Münif Paşa ile Ahmed Cevdet Paşa'yı analım. Cevdet Paşa'nın çok yönlülüğü tam bir Aydınlanma karakteristiğidir. Münif Paşa ise özellikle **Mecmûa-i Fünûn**'daki yazıları ile Türk Aydınlanmasına hizmet eden isimlerin başında gelir.

Türkiye'de Aydınlanma'nın bu isimlere bağlı gelişimi yanında, edebî faaliyetler ve edebî türler ile ilgili tarafları da vardır. Gazete, dergi, roman, öykü, tiyatro, eleştiri, gezi, anı, özgeçmiş, mektup gibi temel ve yardımcı edebî türler, Türk Aydınlanmasının bir ürünü olduğu kadar, ona hizmet eden yeni yazım ve anlatım biçimleridir. Çok köklü bir geçmişli olan şiirin de hayatî nitelikler kazanması Türk Aydınlanması sayesinde. Bu edebî türler Türk Aydınlanmasına nasıl hizmet etmiştir? Her şeyden önce bir okuyucu kitlesinin yaratılması ve kamuoyunun oluşması, bu türler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Ayrıca Avrupa Aydınlanmasına olağanüstü hizmetlerde bulunan cemiyet⁵⁶, akademi⁵⁷, salon⁵⁸, gönüllü hayır kuruluşu⁵⁹, kahvehane ve kulüp⁶⁰ gibi

⁵⁴-Banarlı, 1971, JC. II. S.964, 965; Ahmed Midhat Efendi Modern anlamda ilk ve en önemli Türk ansiklopedistidir. bkz. Şerif Mardin "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi**, içinde 1986. s.36; Münir Süleyman Çapanoğlu, **İdeal Gazeteci, Efendi Babamız Ahmet Mithat**, İst. İstanbul Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1964, s.138'e alınan "Ahmed Mithat Efendi", **Haber**, 28 Aralık 1944 künyeli yazıda **Türk İnkılabına Bakışlar** yazarı, Hâce-i evvel'in ansiklopedizmi ve *l'uomo universale* olma özelliği konusunda şunları söylemektedir: "Dünkü **Tanin**'de Sedat Oksal imzalı ve anlayışlı makalenin başında Ahmet Mithat'ın vasıfları şöyle sıralanmıştı: 'Ahmet Mithat Efendi gazeteci, Ahmet Mithat Efendi mecmuacı, Ahmet Mithat Efendi tiyatro müellifi, Ahmet Mithat Efendi tarihçi, Ahmet Mithat Efendi felsefeci, Ahmet Mithat Efendi fen ve ilmi yazılar muharriri, Ahmet Mithat Efendi mütercim' ve biraz aşağıda: 'memur, Ahmet Mithat Efendi matbaacı, Ahmet Mithat Efendi mürettip ve makinist, Ahmet Mithat Efendi mektepçi, Ahmet Mithat Efendi Hâce-i evvel, Ahmet Mithat Efendi matbaa-i Amire müdürü, Ahmet Mithat Efendi hey'et-i sıhhiye reisi (yani doktor), Ahmet Mithat Efendi müderris, Ahmet Mithat Efendi Profesör, Ahmet Mithat Efendi çiftçi, Ahmet Mithat Efendi iş adamı, Ahmet Mithat Efendi Ders Nazırı...' Cümlelerin sonundaki üç noktadan da seziliyor ki Ahmet Mithat Efendi'nin daha başka sıfat ve hüviyetleri de yok değildir; fakat bu çeşitli ihtisas tablosu, Ahmet Mithat Efendi'nin her şubedeki ihtisasından şüphe ettirebilirdi ve nitekim ettirmiştir. Onun gayretleri, bu çeşitlilikte iş bölümü prensipleri arasındaki zıddıktan kuvvet alır. Böyle bir 'Hezar-Fen' bir Allâme-i küll' tipi nasıl izah edilebilir?" Peyami Safa, bu sorunun cevabını, ertesi günkü yazısında: "İhtisas ve umumî kültür alanında zıddık değil, âhenk vardır. Bunun için Ressam Hamdi beyle Ahmet Mithat Efendi arasında yaratıcı bir dostluğa şahidiz. Bu dostluk bize yürek ve damar arasındaki ezeli âhengi anlatıyor." (s.139) sözleriyle vermektedir.

⁵⁵-Berkes, 1978, s.235; Ülken, 1979, s.191

⁵⁶-İm Hof, 1995, s.102

yerler nasıl yazar, şair ve düşünürleri koruyan ve yetiştiren birer "kültür çevresi" olmuşlarsa; aynı biçimde Türkiye'de de Aydınlanma,, benzer mekânlardan yukarıda anılan edebî türler aracılığıyla halka yayılmıştır. Tercüme Odası⁶¹, Encümen-i Dâniş⁶², Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye⁶³, Encümen-i Şuara⁶⁴, İlmî Cemiyetler⁶⁵, edebiyat

⁵⁷-İm Hof, 1995, s.104

⁵⁸-Lagarde-Michard, 1965, 7-8

⁵⁹-İm Hof, 1995, s.115-149

⁶⁰-İm Hof, 1995, s.110; André Lagarde-Laurent Michard, **Les Grandes Auteurs Français du Programme: XVIII. Siècle**, Paris, Bordas, 1965, 7-8

⁶¹-Mustafa Nihat Özön, *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İst. Mf Vek. Yayınları, 1944, s.8; Tanpınar, 1979, s.142-143

⁶²-Bkz.:Cevdet Paşa, **Tezâkir**, (yay. C. Baysun), Ank. 1986, TTK Yayınları, C.IV, s.47-49, 51-53, 55-57, 72, 218, 222, 240; M. Şâkir Ülkütaşır, "*Encümen-i Dâniş, İlk Türk Akademisi*", **Akademi Dergisi**, 1946, C.I, S:46, s.17-19; M. Şâkir Ülkütaşır, "*Encümen-i Dâniş, İlk Türk Akademisi*", **Türk Yurdu Dergisi**, 1956, S:254-255; M. Şâkir Ülkütaşır, "*Encümen-i Dâniş, İlk Türk Akademisi*", **Türk Kültürü Dergisi**, 1964, C.II, S:18; Enver Behnan Şapolyo, "*Encümen-i Dâniş'in Tarihi*", **Türk Kültürü Dergisi**, 1968, C.VI, S:67 (Akademi Sayısı); Mithat Sertoğlu, "*Türkiye'de İlk İlimler Akademisi, Encümen-i Dâniş*", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 1973, S:64; Kenan Akyüz, **Encümen-i Dâniş**, Ank. 1975, AÜEF Yayınları; Câhit Bilim, "*İlk Türk Bilim Akademisi: Encümen-i Dâniş*", **Hacettepe Üniv. Ed. Fak. Dergisi**, 1985, C.III, S:2, s.81-104; Ali İhsan Gencer, "*Encümen-i Dâniş ve Mustafa Reşid Paşa*", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri Ank. 13-14 Mart 1985**, Ank. 1987, TTK Yayınları, s.31-37; Nihad Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, İst. MEB Yayınları, 1971, C.II, s.815; Enver Koray, **Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat**, İst. 1991, MÜFEF Yayınları, s.96-98; Tanpınar, 1976, s.143-144; Ülken, 1979, s.48,53; Berkes, 1978, s.231-232, 254-255; Lewis, 1984, s.432

⁶³-Şinasi bu kurum hakkında şunları yazıyor: "*Esnaftan isteyenlere umûr-ı i'tikâdiye ve hisâbiye ta'lim etmek ve mehmâ-emken Türkçe okutup yazdırmak üzere ba'zı zevât 'Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye' nâmıyla bir hey'et teşkil ederek, Maarif Nezâret-i Celilesi'nden istid'â-yı ruhsat eylemiş ve Çarşı civârında bir mekteb dahi istemiş olduklarından keyfiyet, cânib-i Bâb-ı Âli'ye arz ile, iktizâ eden irâde-i seniyesi istihâl olunmuşdur. Rivâyet-i vâkaya göre cemiyet-i mezkûrenin ittihaz eylediği usûl iktizâsınca a'zâsı iki sınıf olup, biri bi'n-nefs mektebin idâresi ile şakirdânın ta'limi hizmetinde bulunacak ve diğeri her ne sûretle olur ise olsun, cemiyetin maksadına hizmet edecek olan zevâtdan ibâretidir. Cemiyetin taleb eylediği mekteb ta'mine muhtâc olarak, keyfiyet Bâb-ı Âli'den cânib-i Evkâf'a havale kılınmış olduğundan, hitâmında tedris başlanılacak ve şakirdâna sabahları bir buçuk veya iki saat elifbâ ve Kelâm-ı Kadîm ve ilm-i hâl ve ba'zı Türkçe kitaplar ve hisâb ve hendese ve coğrafya mukaddemâtü ve biraz tarih okuturulacaktır. Şakirdânın kitap ve sair malzeme-i tahsilîyesi cemiyet tarafından meccânen verileceği gibi, dersde isbât-ı istihkâk edenlere teşvîkan mükâfât dahi itâ kılınacaktır. Böyle bir mektebin birinci def'a olarak te'sisi, tâlib-i istifâde olanların memnûniyetini dâidir. Hademe-i devletden olan müessisleri ise me'mûriyetleri zamanının hâricinde kalan istirahat vakitlerinden birazını, mübtedilerin ta'limine hasretmek niyetindedirler. Hayrî'n-nâs min yenfe'u'n-nâs. Gayret-i millîye ashâbına göre asıl istirahat, ebnâ-yı cinsinin hayrına sa'y ü hizmet etmekle kesbolunur..." Şinasi, "*Havâdis-i Dâhiliye*", **Tasvîr-i Efkar**, nu.189, 24 Nisan 1864; Şinasi, 1960a, s.95-96; Aynı sayıda kurumun amacı şöyle duyurulur: "*Esbâb-ı zarîriyeye mebnî vaktiyle okuyup yazmağa muvaffak olamayan her sınıf ahâl-i müslime akâid-i diniye'yi ta'lim ile az vakitte mektûb, sened, ve verâk-i sâireyi karaat ve tahrir edecek merite tahsil-i liyakat ettirmek niyeti hayriyesiyle ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye nâmıyla bir cemiyet teşekkül etmiştir.*" Müslüman olmayanlara bakarak kurulan bu eğitim kurumunda Nâmık Kemâl de yurt dışına çıkıncaya dek imlâ dersi verir. Bkz. Mahmud Cevad, **Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihiçe-i Teşkilât ve İcraatı**, İst. Matbaa-i Âmire, 1338, s.97; Osman Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, İst. Eser-Kültür Yayınları, 1977, C.I-II, s.45; Ömer Faruk Aktün, "*Nâmık Kemâl*", **İA**, İst. MEB Yayınları, 1993, C.IX, s.59; "*Çırac Mektebi talebesi (nin) Kemâl meccânen imlâ hocasıydı. ... Zaten Kemâl'in hocalığı... Bu kadar büyük bir saadet bu çocuklara fazlaydı, ve, çok süremezdi.*" Mithat Cemal Kuntay, **Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında Nâmık Kemâl**, İst. Maarif Vekâleti Yayınları, 1944, C.I, s.304; Nâmık Kemâl, **İbret**'teki bir yazısında yönetimin bu kurumun açılması ve çalışması ile ilgili zorluklar çıkardığını, işe başladıktan sonra bir kısım katlımcıların çekildiğini, ancak gitgide okulun gelişmesiyle burada yetişenlerin Maarif Nezâreti'nin sorumluluğundaki okullardan çıkanlarla rekabet edecek düzeye yükseldiklerini yazar. Bakanlık okullarında altı yedi yılda Türkçe okuma sağlanırken, Cemiyet'te altı ayda okuma sökülmetedir. Bkz. Nâmık Kemâl, "*Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye*", **İbret**, nu.107, 3 Şubat 1873; Bir başka yazısında da bu yaygın ve sivil öğretim kurumunun, başka bir hayırlı işe girişerek Dârü's-şafaka'yı kurmaya çabaladığını ve bunu desteklemek gerektiğini belirtir. O da ustası Şinasi gibi bu destek ve yardımları dinî bir vacibe olarak niteler. Bkz. Nâmık Kemâl, "*Dârü's-şafaka*", **İbret**, nu.126, 29 Mart 1873*

⁶⁴-Encümen-i Şuara ile ilgili önemli bilgi ve ayrıntılar şuradadır: Mehmet Kaplan, **Nâmık Kemâl, Hayatı ve Eserleri**, İst. İÜEF Yayınları, 1948, s.34-40; Kaya Bilgegil, **Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma**, Erzurum, Atatürk Üniv. Ed. Fak. Yayınları, 1970, s.27-29; Önder Göçgün, **Ziya Paşa**, Ank. KTB. Yayınları, 1987, s. 3 ve Metin Kayahan Özgül, **Hersekli Ârif Hikmet**, Ank. KTB. Yayınları, 1987, s. 8-23; Metin Kayahan Özgül, **Leskofçalı Galib**, Ank. KTB. Yayınları, 1987, s. 15-29

mahfili durumunda olan kıraathâne, kahvehâne ve çaycı dükkanları⁶⁶ gibi mekânlar⁶⁷, Türk aydınlanmasının ocağı olmuşlardır.

Türkiye'de Aydınlanma'nın macerasını 2000'li yıllara değin izlemek için çok uzun bir araştırma gereklidir. Ancak şu nokta ihmal edilmemelidir: II. Meşrutiyet'in düşünce akımları ve millî devlet düşüncesinin doğuşu, gerçekte "*vatan tehlikede*" (la Patrie est en danger!) parolasına gönülden inanmış Türk aydınının Aydınlanma ve modernizm karşısında tavır takınma mecburiyetinin sonuçlarıdır. Cumhuriyet ve onun getirdikleri ise Türk Aydınlanmasının kurumlaşma dönemini ifade eder. Cumhuriyet döneminde Türk Dil ve Tarih Kurumları ile DTCF'nin kurulmasını, Mustafa Nihat Özön'ün **Bibliyografya** ve **Tercüme** dergilerini, Hasan Âli Yücel'in bakanlığı sırasındaki eğitimle kalkınma girişimlerini ve Aydınlanmacı çeviri etkinliklerini, Adnan Adıvar ve Hilmi Ziya Ülken'in çalışmalarını, Sabahattin Eyüboğlu ve Vedat Günyol'un dergicilik ve çeviri çabalarını, yalnızca anmakla yetinelim.⁶⁸

Hiç şüphe yok ki Türk Aydınlanmasının kurumlaşmasında en büyük rol, Büyük Atatürk'ün dehasınıdır.

SONUÇ

Reisülküttap Âtîf Efendi'nin kaleme aldığı **Muvâzene-i Politikîye** adlı raporla, şimdiki bilgilere göre ilk kez, Türkçe bir metinde Voltaire ve Rousseu'nun adı geçmektedir. İki yazarı ağır sözlerle eleştiren Âtîf Efendi şöyle demektedir:

*"Voltaire ve Rousseau isimli zındıkların ve onlardan beter ukalaların hâşâ ve hâşâ peygamberlere sövmek, büyükleri zemetmek, bütün dinleri kaldırmak, cumhuriyeti ve müsâvât-î imâ etmekten ibaret olan sözlerle alay üslûbuyla neşrettikleri eserlere, her yeni şey lezzetlidir fetvasınca halk râğbet eder."*⁶⁹

Bu bilgidен çok duyguya dayalı kızgın bakış açısıyla söylenmiş bedduayı andıran sözlerin üzerinden bir yüzyıl geçtikten sonra, Türk basın ve düşünce hayatına büyük hizmetleri bulunan Ebüzziya Tevfik, oğlu Velid Ebüzziya'ya yazdığı 10 Aralık 1903 tarihli bir mektupta Suavi, Nâmık Kemâl ve Ziya Paşa'yı "*bu milletin Rousseau'su, Voltaire'i, Diderot'su*" olarak anar.⁷⁰ Böylece devrin ruhunun, Aydınlanma'nın iki ucu olan Voltaire ve Rousseau karşısında yüz yıl ara ile siyahtan beyaza dönüştüğü görülür. Ebüzziya'nın mektubunu yazmasından beş yıl sonra, bu kez Millî Edebiyat Hareketi ve Türkçülük akımı içerisinde büyük roller üstlenecek olan müstakbel Türk Ocakları Reisi Hamdullah Suphi (Atatürk'ün adını Türkçeleştirerek verdiği soyadı ile: Tanrıöver) Bey,

⁶⁵-Ekmeleddin İhsanoğlu, **Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri**, İst. 1987; Ekmeleddin İhsanoğlu, "*19. YY. Başında Kültür Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi*", **Bellekten**, Ank. TTK Yayınları, 1987, C. LI, S:200, s.801-828; İhsanoğlu, bu yazısında Türkiye'de "*Cemiyet*" adı ile tanımlanan ilk bilimsel kurulun Encümen-i Dâniş olduğunu söyler ve ekler: Sonradan bu tarz pek çok cemiyet kurulmuştur. Örneğin 1856: Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane, 1861:Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, 1862:Cemiyet-i Kitabet, 1864:Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye, 1865:Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye, 1880:Cemiyet-i Eczacıyan der Asitane-i Aliyeye kısa bir süre için kurulan Tercüme Cemiyeti...

⁶⁶-Şerif Aktaş, **Ahmed Râsım'ın Eserlerinde İstanbul**, Ank. KTB Yayınları, 1988, s.231-239

⁶⁷-Bu tür mekânlar eskiden de vardı. Ancak amaçları politik veya bilimsel değil sanatsal idi. Bkz. Halûk İpekten, **Divan Edebiyatında Edebî Muhitler**, İst. MEB Yayınları, 1996

⁶⁸-Konunun sonunda, Türk Aydınlanması konusundaki bir sempozyumun bildirilerinden oluşan kitaba değinelim: **Türkiye'de Aydınlanma Hareketi, Dünü, Bugünü, Sorunları, 25-26 Nisan 1997, Strasbourg Sempozyumu,, Server Tanilli'ye Saygı**, İst. Adam Yayınları, 1997

⁶⁹-Ahmed Râsım, **İstibdattan Hâkimiyet-i Milliyyeye (Osmanlı İmparatorluğunun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri), (Haz. H. V. Velid eoğlu)**, İst. Çağdaş Yayınevi, 1987, s.81-86

⁷⁰-Hüseyin Çelik, **Ali Suavi ve**

7 Teşrin-i sâni 1324/1908 tarihli **Davul** dergisinde *Topluğne* takma adı ile yazdığı ironik fıkraya şu başlığı verir: "*Türklerin Voltaire'i: Ahmed Midhat Dâileri*"⁷¹

Âtîf Efendi'nin tutumundan Ebüzziya'nın bakış açısına nasıl gelinmiştir? Bu sorunun çok kısa ve kesin bir cevabı vardır. Bu cevabı Muhammed İkbâl'in sözlerinde buluyoruz:

*"İslâm'ın hamle yapması kesin bir husus ise -ki olduğuna inanıyorum- bir gün mutlaka Türk aydınlarının yaptığı yapmamız gerekecektir. Akli kültür mirasımızı yeniden gözden geçirmemiz gerekmektedir. Doğrusu Türkiye dogmatizmi kendi şahsından uzaklaştırıp atan ve fikri uykudan uyanan yegâne İslâm milletidir. Akli hürriyet hakkını açıkça isteyen ve hayal âleminde hayat âlemine intikal eden yegâne millet Türk milletidir."*⁷²

önemi, İst. İletişim Yayınları, 1994, s.451

⁷¹-Münir Süleyman Çapanoğlu, **İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmet Mithat**, İst. İstanbul Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1964, s.48-49

⁷²-Muhammed İkbâl, **İslâm'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, (Çev.Sofi Huri), İst. Türkiye-Pakistan Kültür Cemiyeti Ankara Şubesi Yayını,, 1964, s.172-181; Muhammed El-Behiy, **Çağdaş İslâm Düşüncesinin Oluşumu ve Batı**, İst. Girişim Yayınları, 1986, s.290, 292